
Demografiniai pokyčiai Šiaurės, Vidurio bei Rytų Europoje ir Baltijos šalių padėtis

---

Algirdas Stanaitis

Vilniaus pedagoginis universitetas
El. paštas:algirdas.stanaitis@vpu.lt

ĮVADAS

XX amžiaus pabaigoje, žlugus socialistinei sistemai, įvyko dideli revoliuciniai pokyčiai Vidurio ir Rytų Europoje, palietę visas žmonių gyvenimo ir veiklos sritis. Komandinę planinę ūkio sistemą pakeitė laisvos rinkos ekonomikos dėsniai. Daugelyje regiono valstybių sumažėjo pramonės ir žemės ūkio produktų gamyba, nes atsirado produkcijos realizavimo problema. Daug žmonių turėjo atsisakyti įprasto gyvenimo būdo, prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų. Tačiau tai pavyko ne visiems.

Ekonominis sąstingis daugelyje Vidurio ir Rytų Europos valstybių skatino bedarbystę, jaunų žmonių ir specialistų emigraciją. Dėl to kai kuriose valstybėse sumažėjo gyventojų, natūralus gyventojų prieaugis tapo neigiamas, išaugo nusikalstamumas, nepalankia kryptimi kito gyventojų amžiaus struktūra. Pakinta tradiciniai šeimos santykiai: mažėja santuokų, gausėja nesantuokinių gimimų. Dėl šių ir kitų pokyčių Vidurio ir Rytų Europos valstybės pergyvena gilią demografinę krizę. Analogiška demografinė padėtis būdinga ir Baltijos valstybėms. Ji kelia didelį visuomenės susirūpinimą ateitimi, kuri užtikrintų išplėstinę gyventojų reprodukciją.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybių demografinius pakitimus, sukėlusius ryškų natūralaus gyventojų prieaugio sumažėjimą XX amžiaus pabaigoje. Daugiausia dėmesio skiriama natūralaus gyventojų prieaugio raidai bei ją lemiantiems veiksniams. Esama demografinė padėtis palyginama tarp valstybių grupių bei atskirų šalių. Visais požiūriais išskiriama Baltijos šalių ir Lietuvos padėtis. Įvertinant dabartinę įvairių demografinių veiksnių padėtį, kalbama apie jų galimą raidą artimiausioje ateityje.

INFORMACIJOS ŠALTINIAI IR METODIKA

Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybių demografiniai pokyčiai, įvykę XX amžiaus pabaigoje, nagrinėti remiantis Lietuvos statistikos departamento

(Lietuvos..., 1992; 1995; Statistikos..., 2001), kitų šalių žinybų (Urlanis, 1978; Narodonaselenija..., 1990; Demografičskije..., 2001; Mizerski, 2001) šaltinių duomenimis. Pateikta atskirų demografinių rodiklių kaita atskleidžia kiekvienos valstybės ir jų grupių demografinių pokyčių tempą, leidžia prognozuoti šių procesų raidą ateityje. Palyginimo metodas parodo ne tik kiekvienos šalies padėtį tarp nagrinėjamo regiono valstybių, bet ir jos vietą Europoje ar pasaulyje.

Straipsnyje analizuojama gyventojų kaita, natūralus judėjimas ir kiti demografiniai rodikliai 17-oje Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybių. Visos jos skiriasi ne tik gyventojų skaičiumi ar geografine padėtimi, bet ir netolimos praeities raida, buvusią ekonomine sistema, tradicijomis ir kitais bruožais. Vyrauja valstybės, kurios ilgiems dešimtmečiams buvo patekusios į socializmo stovyklą ir vykdė socializmo statybą. Tik Šiaurės Europos valstybių vystymosi kelias laisvos rinkos ekonomikos sąlygomis buvo kitoks. Jų demografinių procesų kaitos palyginimas su kitomis valstybėmis leidžia spręsti apie tuos skirtumus lėmusias priežastis.

Pagal netolimos praeities raidą, ekonominę išsivystymą, tradicijas analizuojamas valstybes galima suskirstyti į 4 grupes:

1. Šiaurės Europos valstybės: Suomija, Švedija, Norvegija, Danija. Jos yra pasiekusios aukštą ekonominę ir kultūrinę lygį, nes nepatyrė socializmo sistemos reformų, jas mažiau paveikė socialistinės sistemos žlugimas.

2. Vidurio Europos valstybės: Lenkija, Čekija, Slovakija, Vengrija, Rumunija, Bulgarija. Tai buvusios liaudies demokratijos šalys, patyrusios socializmo sistemos permainas.

3. Baltijos valstybės – Lietuva, Latvija, Estija – patyrė didelius politinius ir ekonominius pokyčius. Pastaraisiais metais jos deda daug pastangų, siekdamos integruotis į Vakarų Europos valstybių struktūras.

4. Kitos buvusios sovietinės respublikos – Rusijos Federacija, Baltarusija, Ukraina ir Moldavija. Jose politiniai ir ekonominiai pokyčiai, žlugus socializmo sistemai, vyksta lėčiausiai.

Nevienoda politinė, ekonominė bei socialinė Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybių raida skirtingai paveikė jose vykstančius demografijos procesus. Atskirų valstybių ar jų grupių palyginimas geriau parodo skirtingų šalių, ir ypač Baltijos valstybių, demografijos procesų kaitos tendencijas ir perspektyvas.

Straipsnyje analizuojama ir lyginama bendra atskirų valstybių gyventojų skaičiaus kaita per tris paskutiniuosius XX a. dešimtmečius, natūralus gyventojų judėjimas 1990–2000 metais. Lyginami atskirų valstybių gimstamumo, naujagimių mirtingumo, amžiaus struktūros, mirtingumo nuo išorinių priežasčių ir kai kurie kiti pastarųjų metų demografiniai rodikliai. Jie pateikti lentelėse, sudarytose remiantis statistikos šaltinių duomenimis.

GYVETNOJŲ KAITA 1970–2000 METAIS

Pasaulyje gyventojų skaičiaus kaita per tris paskutiniuosius XX a. dešimtmečius buvo labai nevienoda. Daugelyje Afrikos ir Azijos bei Lotynų Amerikos valstybių gyventojų sparčiai daugėjo, dar tebesitęsė „demografinis sprogdimas“. Tarp Europos valstybių gyventojų kaita irgi buvo skirtinga. Didžiausi skirtumai išryškėjo tarp buvusio socialistinio lagerio valstybių ir likusios Europos dalies. Pasaulyje per 30 metų gyventojų skaičius išaugo 64%, labiausiai permainingoje Afrikoje – 120%, Europoje – 18%. Atskirose valstybėse gyventojų kaitos skirtumai buvo dar didesni (Urlanis, 1978; Demografičeskije..., 2001).

Mūsų analizuojamose Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse gyventojų kaita taip pat skyrėsi, tiek teritoriniu požiūriu, tiek ir laiko atžvilgiu. Ypač akivaizdūs skirtumai teritoriniu požiūriu išryškėjo paskutiniajame XX a. dešimtmetyje (1 lentelė).

Visose Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, išskyrus Vengriją, iki 1992 m. gyventojų skaičius didėjo. Daugumoje valstybių 1970–1992 m. gyventojų padaugė-

jo 8–13%. Sparčiausiai jų skaičius augo Moldavijoje – 20,2%, Lenkijoje – 18,2%, Lietuvoje – 18%. Žmonių nepadaugėjo Vengrijoje, truputį jų skaičius išaugo Danijoje bei Bulgarijoje. Tokią gyventojų kaitą lėmė tiek natūralus, tiek ir migracinis gyventojų judėjimas. Pastarasis didžiausias buvo tuometinėse sovietinėse respublikose.

Daug įvairesnė gyventojų skaičiaus kaita buvo paskutiniajame XX a. dešimtmetyje žlugus socialistinių valstybių sistemai. Daugiau kaip pusėje valstybių gyventojų sumažėjo (1 lentelė). Didžiausi pokyčiai įvyko buvusiose sovietinėse respublikose ir iš dalies liaudies demokratijos valstybėse. Mažiausia gyventojų skaičiaus kaita buvo Šiaurės Europos šalyse, jose ir toliau gyventojų daugėjo. Gerokai sumažėjo gyventojų didėjimo tempas Lenkijoje, Slovakijoje, Baltarusijoje ir Moldavijoje. Patys didžiausi gyventojų kaitos pokyčiai įvyko Baltijos valstybėse, Bulgarijoje, Ukrainoje: čia gyventojų vidutiniškai sumažėjo 6–12 %.

Tokių intensyvių gyventojų mažėjimą daugelyje regiono valstybių lėmė ne tik neigiamas gyventojų prieaugis, bet ir išvykimas. Ypač ženkli buvo Baltijos valstybių gyventojų emigracija. 1992–2000 metais migracija iš Lietuvos sudarė 94,5% bendro gyventojų skaičiaus sumažėjimo, iš Latvijos – 44,7%, iš Estijos – 66,5% (Statistikos..., 2001).

Per 30 paskutinių XX a. metų gyventojų kaita tarp Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos šalių buvo skirtinga. Vengrijoje ir Bulgarijoje 2000 m. žmonių gyveno mažiau negu 1970 m., Latvijoje ir Estijoje

1 lentelė. Gyventojų skaičiaus kaita 1970–2000 metais						
Table 1. Natural increment in 1970–2000						
Valstybė Country	Gyventojų skaičius mln. Total population, mln.			Kaita % Natural increment, %		
	1970	1992	2000	1970–1992	1992–2000	1970–2000
Suomija	4,60	5,06	5,17	10,0	2,2	12,4
Švedija	8,08	8,69	8,87	7,5	2,1	9,8
Norvegija	3,89	4,30	4,48	10,5	4,2	15,2
Danija	4,94	5,18	5,34	4,9	3,1	8,1
<i>Lietuva</i>	3,17	3,74	3,49*	18,0	-6,7	10,1
<i>Latvija</i>	2,38	2,60	2,38	9,2	-8,5	0,0
<i>Estija</i>	1,37	1,53	1,37	11,7	-10,5	0,0
Lenkija	32,50	38,42	38,65	18,2	0,6	18,9
Čekija+	14,35	15,63	15,68	8,90	0,3	9,30
Slovakija						
Vengrija	10,35	10,31	10,14	-0,4	-1,6	-2,02
Rumunija	20,25	23,37	22,41	15,4	-4,1	10,7
Bulgarija	8,49	8,96	7,80	5,53	-12,9	-8,12
Rusija	130,70	148,67	146,0	13,7	-1,8	11,7
Baltarusija	9,08	10,31	10,37	13,5	0,6	14,2
Ukraina	47,51	52,20	49,15	9,9	-5,8	3,5
Moldavija	3,62	4,35	4,43	20,2	1,8	22,4

* 2001 metų gyventojų surašymo duomenys.
* Demographic data are calculated on the basis of the Population Census of 2001.

ties pat. Kitose valstybėse gyventojų padaugėjo, bet skirtingai: nuo 3,5% Ukrainoje iki 22,4% Moldavijoje. Lietuvoje per 30 metų gyventojų skaičius padidėjo 10,1 %.

Tokią nevienodą gyventojų kaitą, ypač XX a. pabaigoje, Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse lėmė daugelis veiksnių, tačiau bene didžiausią įtaką turėjo politiniai, ekonominiai bei socialiniai pasikeitimai. Kur tie pokyčiai buvo didžiausi, ten ir gyventojų skaičius keitėsi (mažėjo) intensyviausiai. Pirmiausia tai pasakytina apie buvusias sovietines respublikas, iš dalies ir liaudies demokratijos šalis. Jose gyventojų kaita buvo didžiausia. Tą lėmė ne tik mažėjantis natūralus gyventojų prieaugis, bet pasikeitus politinėms gyvenimo sąlygoms gerokai išaugęs gyventojų mobilumas.

Mažiausiai kontrastingi gyventojų pokyčiai buvo Šiaurės Europos valstybėse: jose gyventojų nuosekliai didėjo. Jų skaičius atskirose valstybėse išaugo 8–15%. Nė vienoje iš šių valstybių gyventojų nemažėjo ir paskutiniajame XX a. dešimtmetyje. Šiose šalyse nebuvo tokių ženklų politinių ir ekonominių pokyčių, kaip kitose regiono valstybėse.

Didžiausią gyventojų mažėjimą, ypač paskutiniajame dešimtmetyje, patyrė Baltijos šalys, Bulgarija, Ukraina, Rumunija. Jos neteko daugiausiai gyventojų. Ypač neramu, kad taip įvyko mažose Baltijos valstybėse.

NATŪRALAUS GYVENTOJŲ JUDĖJIMO KAITA

Svarbiausias nagrinėjamos valstybės gyventojų daugėjimo šaltinis buvo natūralus jų prieaugis, kuris pastaraisiais dešimtmečiais, ypač paskutiniajame XX a. dešimtmetyje, smarkiai keitėsi. Dėl to XX a. pabaigoje Vidurio ir Rytų Europoje vyravo šalys su neigiamu natūraliu prieaugiu. Atskirose valstybėse natūralaus gyventojų prieaugio pokyčiai buvo nevienodi, nes juos lėmė skirtingi veiksniai.

Išsamiau aptarkime natūralaus gyventojų prieaugio pokyčius XX a. paskutiniajame dešimtmetyje, kurie tęsiasi ir šiuo metu. Tai leis geriau suprasti šių dienų padėtį ir prognozuoti ateities perspektyvą.

Visose Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse XX a. paskutiniajame dešimtmetyje natūralus gyventojų prieaugis mažėjo (2 lentelė). 1990 m. vyravo valstybės, kuriose vidutinis gimimų lygis buvo 14–15‰. Ryškaus skirtumo tarp

valstybių nebuvo. Mažiausias gimimų lygis buvo Danijoje – 12,4‰, didžiausias Moldavijoje – 18,3‰. Baltijos valstybėse gimimų lygis niekuo neišsiskyrė ir atitiko regiono vidurkį. 2000 metais visose regiono valstybėse gimimų lygis buvo ženkliai mažesnis ir vidutiniškai siekė 9–10‰. Didžiausias jis išliko Moldavijoje – 12,9‰, o mažiausias Latvijoje – tik 7,8‰.

Paskutiniojo XX a. dešimtmečio gimimų lygis atskirose valstybėse ar jų grupėse skiriasi. Mažiausiai jis pasikeitė Šiaurės Europos valstybėse, Danijoje sumažėjo tik 0,2‰. Gimstamumo lygis gerokai sumažėjo Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, įskaitant ir Baltijos šalis. Bulgarijoje gimstamumas sumažėjo 7,7, Rumunijoje – 6,7, Latvijoje – 6,2, Estijoje – 5,8, Lietuvoje – 5,4‰.

Dėl tokio spartaus gimimų lygio mažėjimo Vidurio ir Rytų Europos šalyse 2000-aisiais gimstamumas šiose valstybėse buvo mažiausias pasaulyje. Iš 12 valstybių su mažiausiu gimstamumu 2000 m. net 8 priklausė nagrinėjamam regionui. Pats žemiausias gimimų lygis buvo Latvijoje – 7,8‰, nors jau porą metų absoliutus gimimų skaičius ten didėja. Trečioje vietoje (gimstamumas – 8,4‰) yra Estija, greta Bulgarija, Rusija, Ukraina, Baltarusija. Lietuva su 9,8‰ gimstamumu į pirmą valstybių dešimtuką dar nepateko.

Spartų gimstamumo lygio mažėjimą Vidurio ir Rytų Europos valstybėse lėmė daugelis veiksnių, tačiau didžiausią įtaką turėjo ir tebeturi nepalankios ekonominės sąlygos. Dėl sunkios ekonominės būklės negalėdami surasti darbo jauni žmonės išvyksta į

2 lentelė. Natūralus gyventojų judėjimas 1990–2000 m.
Table 2. Vital statistics in 1990–2000

Valstybė Country	1000-iui gyventojų teko / Per 1000 average population					
	Gimusiųjų / Live births		Mirusiųjų / Deaths		Natūralaus prieaugio / Natural increment	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Suomija	13,2	10,8	10,1	9,7	3,1	1,1
Švedija	14,5	10,0	11,1	10,6	3,4	-0,6
Norvegija	14,4	12,9	10,8	9,9	3,6	3,0
Danija	12,4	12,2	11,9	11,0	0,5	1,2
<i>Lietuva</i>	15,2	9,8	10,6	12,9	4,6	-3,1
<i>Latvija</i>	14,0	7,8	12,9	14,9	1,1	-7,1
<i>Estija</i>	14,2	8,4	12,3	13,6	1,9	-5,2
Lenkija	14,3	10,1	10,2	10,0	4,1	0,1
Čekija	13,4	9,1	11,7	10,9	1,7	-1,8
Vengrija	11,3	9,3	13,8	13,3	-2,5	-4,0
Rumunija	17,5	10,8	10,0	12,3	7,5	-1,5
Bulgarija	15,8	8,1	10,9	14,6	4,9	-6,5
Rusija	12,8	9,0	11,2	13,8	1,6	-4,8
Baltarusija	14,5	9,3	11,0	14,0	3,5	-4,7
Ukraina	12,7	9,0	12,5	16,5	0,2	-7,5
Moldavija	18,3	12,9	10,4	12,6	7,9	0,3

turtingesnes valstybes, likusieji šeimos kūrimą ir vaikų gimdymą nukelia vėlesniam laikui, tikėdamiesi geresnių gyvenimo sąlygų. Mirimų lygis 1990–2000 m. keitėsi mažesniu intervalu. Daugelyje Vidurio ir Rytų Europos valstybių mirimų lygis truputį išaugo – 2–3‰, o Šiaurės Europos šalyse netgi sumažėjo – maždaug 1‰. Didžiausias mirtingumas, viršijęs 14‰, 2000-aisiais buvo Ukrainoje, Latvijoje, Baltarusijoje, o mažiausias, nesiekęs 10‰, – Suomijoje ir Norvegijoje (Demografičeskije..., 2001).

Gimimų ir mirimų lygio kaita Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybėse 1990–2000 m. lėmė natūralaus gyventojų prieaugio sumažėjimą. 1990 m. neigiamas gyventojų prieaugis buvo tik Vengrijoje, nedidelis – 0,2–1,1‰, bet teigiamas buvo Ukrainoje, Danijoje, Latvijoje, o Moldavijoje ir Rumunijoje viršijo 7‰. Visiškai kitokia padėtis buvo 2000-aisiais. Teigiamas, nors ir nežymus (0,1–2,9‰) jis buvo Norvegijoje, Suomijoje, Danijoje, Moldavijoje ir Lenkijoje. Kitose valstybėse natūralus gyventojų prieaugis buvo neigiamas ir didžiausias – Ukrainoje, Latvijoje, Bulgarijoje ir Estijoje daugiau kaip 5‰. Neigiamas 3,1‰ natūralus prieaugis buvo ir Lietuvoje.

Atskirose valstybėse natūralaus prieaugio kaita 1990–2000 m. buvo skirtinga. Labiausia, daugiau kaip 7‰, jis sumažėjo Ukrainoje, Baltarusijoje, Bulgarijoje, Rumunijoje ir Moldavijoje bei Baltijos valstybėse, t. y. daugelyje Vidurio ir Rytų Euro-

pos šalių. Mažiausi pokyčiai įvyko Šiaurės Europos valstybėse.

Tokių spartų natūralaus gyventojų prieaugio mažėjimą parodo tai, kad 2000 m. Vidurio ir Rytų Europos valstybėse jis buvo mažiausias pasaulyje. Iš 10-ies valstybių su mažiausiu natūraliu gyventojų prieaugiu 8 buvo iš nagrinėjamo regiono. Gaila, bet tarp jų pateko visos trys Baltijos valstybės. Patį blogiausią rodiklį turėjo Ukraina (–7,4‰), Latvija buvo antra (–7,1‰), o Estija ketvirta (–5,1‰). Lietuvai teko dešimta vieta – natūralus prieaugis – 3,1‰ (Demografičeskije..., 2001).

KITI NATŪRALŲ GYVENTOJŲ PRIEAUGĮ VEIKIANTYS RODIKLIAI

Mažėjantis natūralus gyventojų prieaugis, jaunimo išvykimas kelia pavojų mažų Baltijos tautų ateičiai. Kyla klausimas, ar toks nepalankus natūralus gyventojų judėjimas yra trumpalaikis reiškinys, ar netrukus prasidės kompensacinis gimimų laikotarpis? Į tai gali atsakyti kitų demografinių rodiklių, darančių įtaką natūraliam gyventojų prieaugiui, dabartinė padėtis. Iš jų reikia paminėti gyventojų amžiaus struktūrą, dabartinę bendrą gimstamumą, naujagimių mirtingumą, santuokų bei ištuokų kaitos tendencijas ir kai kuriuos kitus rodiklius (3 lentelė). Dabartinę jų būklę geriausiai vertinti palyginamuoju metodu,

3 lentelė **Kiti natūralų gyventojų prieaugį veikiantys rodikliai**
Table 3. **Other factors that influence vital statistics**

Valstybė Country	100 vaikų iki 14 metų tenka vyresnių kaip 60 metų žmonių*** Population older than 60 per 100 under 14 years	Bendras gimstamumo rodiklis*** Total fertility rate	Naujagimių mirtingumas 1000-iai gimusiųjų*** Infant mortality per 1000 live births	Mirtingumas nuo išorinių priežasčių 100000 gyventojų * Mortality from external causes per 100000 average population	Įregistruota 1000-iai gyventojų Registered per 1000 population				100-ai santuokų tenka ištuokų** Divorces per 100 marriages
					Santuokų Marriages		Ištuokų Divorces		
					1990	1999	1990	1999	
<i>Suomija</i>	110	1,70	3,8	80,5	4,8	4,7	2,6	2,7	57
<i>Švedija</i>	121	1,53	2,5	47,5	4,7	4,0	2,3	2,4	60
<i>Norvegija</i>	97	1,81	4,0	51,6	5,2	5,3	2,4	2,1	40
<i>Danija</i>	107	1,73	5,1	64,1	6,1	6,7	2,7	2,5	37
Lietuva	96	1,34	14,7	144,7	9,7	4,8	3,4	3,1	65
Latvija	122	1,13	15,7	161,8	8,8	3,9	4,0	2,5	64
Estija	115	1,19	12,9	162,1	7,4	3,9	3,7	3,2	82
Lenkija	88	1,38	9,6	70,5	6,7	5,7	1,1	1,1	19
Čekija	112	1,18	5,6	68,1	8,4	5,2	2,6	2,3	44
Vengrija	117	1,25	9,2	102,0	6,4	4,5	2,4	2,5	56
Bulgarija	142	1,13	15,1	60,4	6,7	4,3	1,3	1,2	28
<i>Rusija</i>	103	1,25	20,3	186,9	8,6	6,2	4,0	3,6	58
<i>Baltarusija</i>	103	1,25	14,6	165,8	9,2	7,2	3,7	4,7	65
<i>Ukraina</i>	116	1,26	21,7	138,4	9,5	6,2	3,9	3,6	58
<i>Moldavija</i>	62	1,63	43,3	98,8	9,0	6,5	3,2	2,7	42

* 1998, ** 1999, *** 2000

panaudojant naujausius statistikos duomenis (Demografiškai..., 2001).

Nagrinėjamos Europos valstybėse pastaraisiais dešimtmečiais daugėja gyventojų, vyresnių kaip 60 metų, mažėja vaikų. Tą rodo santykis: kiek 100-ai vaikų iki 14 metų amžiaus tenka žmonių, vyresnių kaip 60-ies (3 lentelė). Tarp nagrinėjamų Europos valstybių skirtumas ženklus, o dar didesnis palyginus su kitų žemynų šalimis. Antai 2000-aisiais Bulgarijoje 100-ai vaikų teko 142 vyresni kaip 60 metų žmonės, Latvijoje – 122, Švedijoje – 121. Lietuvoje šis skaičius artėja prie 100, o Moldavijoje jis mažiausias – 62. Palyginimui priminsime, kad Kinijoje 100-ai vaikų tenka 40, Indijoje – 21, o Kenijoje – tik 10 vyresnių kaip 60 metų žmonių.

Aprašomo regiono valstybėse pakankamai žemas bendras gimstamumo rodiklis. Nedidelę išimtį sudaro tik Šiaurės Europos šalys, kuriose šis rodiklis viršija 1,50. Vidurio bei Rytų Europos šalyse jis gerokai mažesnis (3 lentelė). Žemiausias bendras gimstamumas 2000 m. buvo Bulgarijoje ir Latvijoje – 1,13, Čekijoje – 1,18, Estijoje – 1,19. Lietuvoje jis buvo kiek didesnis – 1,34. Tačiau tais pačiais metais bendras gimstamumas Alžyre siekia 2,80, Indijoje – 3,11, Kenijoje – 3,66.

Ekonominių šalies lygi, socialinę gyventojų padėtį, mitybos sąlygas, sveikatos apsaugos būklę parodo visa tai integruojantis rodiklis – naujagimių mirtingumas. Analizuojamos valstybėse naujagimių mirtingumas skirtingas. Šiaurės Europos šalyse jis mažas, tesiekia tik 3–5 atvejus 1000-iai naujagimių, o didžiausias Moldavijoje – 43,3, Ukrainoje – 21,7, Rusijoje – 20,3. Baltijos šalyse naujagimių mirtingumas beveik 3 kartus didesnis negu Šiaurės Europos valstybėse.

Nemažą įtaką natūraliam gyventojų prieaugiui turi žmonių mirtingumas nuo išorinių priežasčių. Joms priskiriamos žmonių žūtys transporte, vandens telkiniuose, darbovietėse, savižudybės, žmogžudystės, mirtys nuo alkoholio ir narkomanijos. Nuo išorinių priežasčių daugiausia žūsta jauni ir darbingo amžiaus žmonės. Šiaurės Vidurio ir Rytų Europos valstybėse mirtingumas nuo minėtų priežasčių labai nevienodas – skirtumas siekia net iki trijų kartų. Didžiausias jis yra Rusijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje bei Baltijos valstybėse, o mažiausias – Šiaurės Europos šalyse (3 lentelė).

XX a. paskutiniajame dešimtmetyje smarkiai keitėsi tradicinė šeimos samprata. Visose regiono valstybėse mažėjo santuokų, gausėjo ištuokų, didėjo nesantuokinių vaikų skaičius. 1990 m. mažiausias santuokų koeficientas 4–5‰ buvo Šiaurės Europos valstybėse, o likusiose, tarp jų ir Baltijos šalyse, beveik du kartus didesnis. 1999 m. santuokų koeficiento skirtumas tarp

valstybių (3 lentelė) buvo mažesnis, o mažiausias minėtas koeficientas – Baltijos valstybėse.

Per dešimtmetį jis keitėsi, dažniausiai mažėjo. Šiaurės Europos valstybėse pokyčiai buvo neryškūs, o Norvegijoje ir Danijoje santuokų netgi padaugėjo, tačiau kitose valstybėse gerokai sumažėjo. 1999 m. mažiausias santuokų koeficientas buvo Baltijos valstybėse – beveik du kartus mažesnis negu 1990 m. Ištuokų koeficiento pokyčiai per dešimtmetį buvo mažesni, tačiau daugelyje valstybių 1999 m. sudarė daugiau kaip 50% santuokų.

Skirtingas atskirose valstybėse yra ištuokų skaičius, tenkantis 100-ai santuokų. 1999 m. daugiausia ištuokų teko Estijai – 82 šimtui santuokų. Baltarusijai ir Lietuvai – po 65. Mažiausiai ištuokų buvo Lenkijoje – tik 19, Bulgarijoje – 23. Daug ištuokų buvo Švedijoje ir Suomijoje (3 lentelė).

Pateikti kai kurie rodikliai, turintys įtakos natūraliam gyventojų prieaugiui, rodo sudėtingą Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybių demografinę padėtį. Dėl to artimiausiu metu sunku tikėtis ryškesnių teigiamų natūralaus gyventojų prieaugio pokyčių. Daugelis analizuojamo regiono valstybių yra patekusios į gilią demografinę krizę. Jos priežastys – sunki ekonominė žmonių padėtis, išaugusi bedarbių, neįtikrintas, ypač jaunų žmonių, rytojais. Dėl minėtų priežasčių daug jaunų žmonių emigruoja ar nori emigruoti.

Neigiamas pastarųjų metų natūralus gyventojų prieaugis, išaugusi emigracija, ypač iš Rytų Europos ir Baltijos valstybių, kelia pavojų jų ateičiai. Labiausiai tai pavojinga mažoms valstybėms, tokioms kaip Baltijos šalys. Dėl jau minėtų priežasčių nepalankiai besikeičiant gyventojų amžiaus struktūrai, prarandant sveikiausius ir energingiausius žmones, nelengva perspektyva laukia ir pasiliekančiųjų.

Ir tik labai greitos ir konkrečios daugelio šio regiono valstybių pastangos gerinti gyvenimo sąlygas, ypač jaunoms šeimoms, gali stabilizuoti besitęsiančią demografinę krizę. Ypač tai svarbu Baltijos, Rytų ir kai kurioms Vidurio Europos valstybėms. Laukti nebėra laiko, nes dabar prarasti metai ar keleri atsiliepi ištiesiems dešimtmečiams.

IŠVADOS

1. Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valstybės – tai regionas, kuriame pastaraisiais dešimtmečiais gyventojų didėjimo tempas buvo mažiausias pasaulyje. Puseje šio regiono valstybių 1992–2000 m. gyventojų sumažėjo. Ypač sparčiai mažėjo jų Baltijos valstybėse. Vengrijoje ir Bulgarijoje per 30 metų gyventojų sumažėjo, Latvijoje ir Estijoje – nepadidėjo, Lietuvoje išaugo tik 10,1%.

2. Gyventojų mažėjimą paskutiniajame XX a. dešimtmetyje lėmė natūralus gyventojų prieaugis (dažniausiai neigiamas) ir gyventojų emigracija. Dauge lyje Vidurio ir Rytų Europos šalių 2000 m. gimstamumas ir natūralus gyventojų prieaugis buvo mažiausias pasaulyje. Tarp jų buvo ir Baltijos šalys.

3. Šiose valstybėse natūraliam gyventojų prieaugiui nepalankūs ir kiti jį veikiantys demografiniai rodikliai: bendras gimstamumas, gyventojų amžiaus struktūra, naujagimių mirtingumas, santuokų bei ištuokų kaita. Baltijos valstybėse šie rodikliai buvo vieni iš blogiausių.

4. Demografinių procesų, darančių įtaką natūraliam gyventojų prieaugiui, būklė bei kaitos tendencijos nerodo ryškesnio pagerėjimo artimiausiu metu. Taip besitęsiant ilgesnį laiką bus pažeista išplėstinė gyventojų reprodukcija ištiesais dešimtmečiais.

5. Tik greita ir efektyvi valstybinių priemonių visuma gerinant žmonių gyvenimo sąlygas, daugiau dėmesio skiriant jaunoms bei daugiavaikėms šeimoms gali stabilizuoti, o gal ir pagerinti dabartinę demografinę padėtį. Tai ypač aktualu nedidelėms Baltijos valstybėms.

Gauta 2002 02 05

Parengta 2002 03 25

Literatūra

- Demografičeskije pokazateli stran mira 2000 g. (2001). *Ježenedelnaja gazeta objedinenije pedagogičeskich izdanij "Pervoje sentebria"*. 33.
- Lietuvos statistikos departamentas. (1992). *Lietuvos gyventojai 1991*. Vilnius.
- Lietuvos statistikos departamentas. (1995). *Lietuvos statistikos metraštis 1994–1995*. Vilnius.
- Mizerski W. (2001). *Male tablice geograficzne*. Warszawa.
- Narodonaselenija mira 1990. (1990). *Doklad, predstavlenij doktorom Nafiz Sadik Ispolnitelnim direktorom Fonda OON dlia dejetolnosti v oblasti narodonaselenija*. Progres.
- Statistikos departamentas. (2001). *Demografijos metraštis 2000*. Vilnius.
- Urlanis B. (1978). *Narodonaselenije stran mira*. Moskva: Statistika.

Algirdas Stanaitis

DEMOGRAPHIC CHANGES IN NORTH, MIDDLE AND EAST EUROPE AND THE SITUATION OF THE BALTIC STATES

S u m m a r y

North, Middle and East Europe consists of 17 countries. In terms of political-economic and social development of these countries in the last decades they may be divided into four groups:

North European countries: Finland, Sweden, Norway, Denmark.

Middle European countries: Poland, Czechia, Slovakia, Hungary, Romania, and Bulgaria.

Baltic states: Lithuania, Latvia, and Estonia.

East European countries: Russia, Belarus, the Ukraine, and Moldova.

Different political-economic and social development of these countries in the last few decades accounts for changes in the population. In 1970–2000, the population decreased in Hungary and Bulgaria, but remained on the same level in Latvia and Estonia and increased in the rest of the countries. As one can see in Table 1, in 1992–2000 the population in half of the countries of this region decreased, emigration and decline in natural increment being the reasons.

As the analysis of natural increment has shown, the least changes occurred in the countries of North Europe and the greatest in East European, Baltic and other Middle European countries (Table 2). As an outcome of these changes, the birth rate and the natural increment in most countries of this region, including the Baltic states, were the world-lowest in 2000. The Baltic States were among these countries, too.

Most of the demographic rates such as total fertility, infant mortality, age structure, mortality from external causes and others (Table 3) do not favour the large-scale reproduction of the population. For this reason, an improvement of natural increment in the nearest future is hardly possible.

Many countries of the region, except the North European countries, are in deep demographic crisis. The causes are difficult economic conditions, high level of unemployment and the resulting emigration of young people.

Only the urgent and effective complex of state measures targeted at improvement of living conditions of people with special emphasis on the young and large families may stabilize and possibly improve the present demographic situation. This is of paramount importance for the small Baltic states.